

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Dâvûd, "Ramazân", I; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", I 7; Fâkihî, *Ahbaru Mekke* (nşr. Abdülmelek b. Abdullah), Mekke 1407/1986-87, II, 69, 204; III, 240; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, XXII, 128-129; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, I, 308, 312; Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 197-198; S. Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1608 → Frankfurt 1995, s. 193; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, I, 165; Atâ Bey, *Târih*, İstanbul 1292, I, 135; Mehmed Ziyâ, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1336, I, 426; Süheyl Ünver, *Mahya Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1940, tür.yer.; Danişmend, *Kronoloji*², III, 106; Derviş Karamanoğlu, "Minare, Mahya ve Kandil Tarihi", *Tarih Hazinesi*, I/8, İstanbul 1951, s. 406-408; Ahmet İnan, "Bir Türk İcadı Mahyacılık", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, VIII/99, İstanbul 1995, s. 48 vd.; SA, III, 1262-1263; Pakalın, II, 387-391; Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", *DiA*, XII, 10; Uğur Göktaş, "Mahyacılık", *DBİst.A*, V, 275-276.

NEBİ BOZKURT

MAHYÂ

(المحيا)

Hz. Peygamber'e
salâtü selâm getirilen meclis;
zikir meclisi.

Arapça hayât "yaşamak, diri olmak" kökünden türeyen mahyâ ismi, bu meclislere akşam namazından sonra kuruldukları için "geceyi ihya etmek" ("ibadetle uyanık geçirmek"; Buhârî, "Leyletü'l-ka'dr", 5; Müslim, "İ'tikâf", 7) kavramından hareketle verilmiş olmalıdır. İbnü'l-Hâc el-Abderî ve İbn Battûta'nın aktardıkları bilgilerden, düzenli mahyâ meclislerini ihdas eden Nûreddin eş-Şûnî'den (aş. bk.) önce de İslâm dünyasında bazı mübarek gecelere "leyletü'l-mahyâ" denildiği öğrenilmektedir. İbnü'l-Hâc şâban ayının on beşinci gecesi kutlamalarından söz ederken camilerin aydınlatıldığı, dikili direkler arasına gerilen iplere kandillerin asıldığı geceye (*el-Medhal*, I, 308, 312), İbn Battûta ise Necef'teki Hz. Ali'nin makamında namaz, zikir ve Kur'an tilâvetiyle geçirilen recebin yirmi yedinci gecesine (*er-Rihle*, s. 177-178) yöre halkının "leyletü'l-mahyâ" dediğini söyler. Mahyâ terimi önceleri Hz. Peygamber'e toplu halde salâtü selâm getirilen meclisler için kullanılırken XVIII. yüzyıldan itibaren genel anlamda zikir meclislerini ifade etmeye başlamıştır (*Tâcû'l-arûs*, "mhy" md.).

Mahyâ meclislerini ihdas eden kişi bundan dolayı Mahyâvî lakabıyla anılan Nûreddin eş-Şûnî'dir (ö. 944/1537). Mısır'da Tanta'ya bağlı Şûn köyünde doğan ve ço-

cukluğunda çobanlık yapan Şûnî'nin Resûl-i Ekrem'e pek çok salâtü selâm getirdiği ve otlattığı hayvanların yavrularını beslerken, "Gelin, benimle beraber Hz. Peygamber'e salavat getirin" dediği rivayet edilmektedir. Şûnî, Bedeviyye tarikatına girerek Tanta'da bulunan Ahmed Bedevî Dergâhı'nda perşembe akşamları yatsıdan sonra başlayan ve namaz için verilen aralıklarla cuma günü ikinci veya akşam vaktine kadar süren mahyâ meclislerini kurdu ve yönetti. Bunu Tanta'da yirmi yıl kadar devam ettirdikten sonra Kahire'ye gitti ve Ezher Camii'nde uygulamaya koydu. Bu meclisler halk tarafından yoğun bir ilgi gördüğünden camiye büyük kalabalıklar toplandı. Mahyâ gecelerinde Ezher Camii sabaha kadar açık kalıyor ve yoğun biçimde mum ve kandillerle donatılıyordu. Başlangıçta bunu bir Mecûsî âdeti ve israf sayıp yasaklanmasını isteyenler çıkmış, fakat Şeyhülislâm Burhâneddin İbn Ebû Şerîf onların aleyhine karar verdiği gibi mahyâ meclislerinin müdavimlerinden olan Şahîh-i Bu-ğârî şârihi Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî de Şûnî'yi savunarak meclisine katılmaları için insanları teşvik etmiştir (Şa'rânî, II, 796; Gazzî, II, 216). Nûreddin eş-Şûnî henüz hayatta iken Mısır'ın diğer şehirleriyle Suriye, Hicaz ve Afrika'nın kuzey ve batı bölgelerine de yayılan mahyâ meclislerinde gece ve gündüz onar bin olmak üzere günde yirmi bin salavat getirilmekteydi. Bu meclisler sebebiyle ramazanın son on gecesi uyanık geçirilirdi. Şûnî'nin ölümünden sonra Ezher'deki meclislerin düzenlenmesini başında "şeyhü'l-mahyâ" denilen bir idarecinin bulunduğu bir daire üstlendi. Muhibbî, 1057 (1647) yılına kadar görev yapan Ezher Camii mahyâ şeyhlerinden söz etmektedir (*Hulâsatü'l-eser*, I, 266; III, 382 vd.). Kaynaklarda bu tarihten sonraki Ezher Camii mahyâ dairesi ve şeyhleri hakkında bilgi yoktur; sadece XIX. yüzyılda benzeri olan "şeyhu kurrâi'l-hizbi's-Şâzeli" ve "şeyhu kırâati delâilî'l-hayrât"ların bahsi geçer (De Jong, *Turuq and Turuq-Linked*, s. 112). Mahyâ meclisleri Dimaşk'a, Mısır'a ticaret için gidip gelen Abdülkâdir b. Süvâr el-Atîki tarafından tanıtılmış ve ilk olarak Kabr-i Atîka mahallesindeki Büzûrî Camii'nde az bir cemaatle başlatılmıştır. Giderek ilginin arttığı ve Ermeviyye Camii için de izin alınarak pazartesi geceleri burada, cuma geceleri Büzûrî Camii'nde olmak üzere haftada iki meclis düzenlendiği görülmektedir (*Gazzî*, II, 218; Muhibbî, II, 454). Ka-

hire'de olduğu gibi Dimaşk'ta da mahyâ meclisleri bir şeyhü'l-mahyâ (Muhibbî, I, 281; Murâdî, I, 112) veya "şeyhü's-seccâdeti'l-mahyâ eş-şerîf" (Murâdî, III, 142) başkanlığında bir daire tarafından düzenlenir ve yönetilirdi. Mahyâ idaresi veraset yoluyla XIX. yüzyılın sonlarına kadar İbn Süvâr ailesi mensuplarının uhdesinde kalmıştır. Ermeviyye Camii'nin doğu kısmındaki bir bölüm "Meşhedü'l-mahyâ" olarak tanınıyordu (Muhibbî, III, 276). Mahyâ meclislerine devam eden gruba "cemâ-tü'l-mahyâ" denirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcû'l-arûs, "mhy" md.; Buhârî, "Leyletü'l-ka'dr", 5; Müslim, "İ'tikâf", 7; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, I, 308, 312; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 177-178; Şa'rânî, *Levâkihu'l-envâr fi tabaka-ti'l-ahyâr: et-Tabaka'tü'l-kubrâ* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 2001, II, 795-796; Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 197-198; Gazzî, *el-Ke-vâkibü's-sâ'ire*, II, 216-219; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, I, 266, 281; II, 284, 454; III, 276, 382-383; IV, 375; Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 112; II, 160; III, 142, 179; Atâ Bey, *Târih*, İstanbul 1292, I, 135; F. De Jong, *Turuq and Turuq-Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt*, Leiden 1978, s. 112; a.m.f., "Mahyâ", *El²* (İng.), VI, 87-88; I. Goldziher, "Über den Mahjâ-Versammlung im Islam", *WZKM*, XV (1901), s. 33 vd.

NEBİ BOZKURT

MAHZAR

(محضر)

Resmî makamlara şikâyet, talep, teşekkür vb. hususlar için sunulan çok imzalı arzuhal.

Sözlükte "hazır bulunulan yer, huzur" anlamına gelen mahzar (mahdar) kelimesi, fıkıh literatüründe "tarafklar ve şahitlerinin hâkim huzurunda dava ile ilgili olarak sundukları bilgi ve delillerin, ikrar, yemin veya inkârın kaydedildiği belge ve defter" mânâsında kullanılmıştır. Hâkimin verdiği hükmün yazıldığı belgeye veya deftere ise sicil denilir. Bazan bu iki kelime birbirinin yerine kullanıldığı gibi zaman ve bölgelere göre az çok farklı anlamlar kazandığı da görülmektedir (bk. ŞÜRÛT ve SİCİLLÂT). Mahzarın Osmanlı muhitinde bu fikhî anlamı yanında bürokraside kazandığı farklı mâna da böyledir.

Osmanlı bürokrasisinde resmî makamlara çok imzalı müracaatın bilinen ilk örnekleri XVI. yüzyıl ortalarında görülür. Çeşitli imzalarla Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulan ve eski Şeyhülharem Pîrî Ağa'nın vazifesine iadesini talep eden rulo ha-

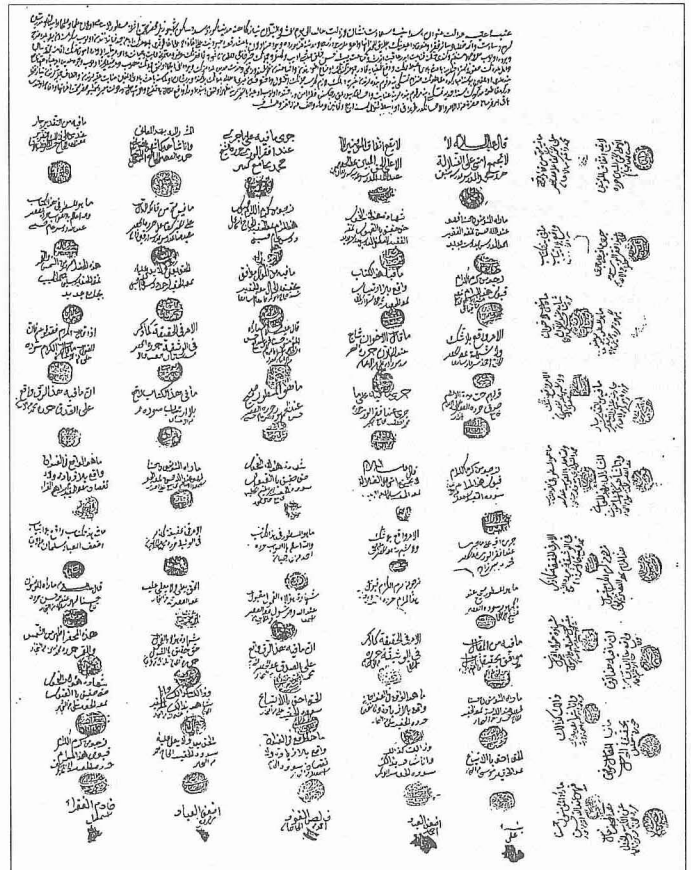
lindeki belge muhtemelen mahzarın ilk örneğini oluşturur (TSMA, nr. D 7371). Kadî Mehmed Efendi'nin suistimallerinden şikâyet eden ve III. Murad zamanına ait olduğu sanılan bir başka mahzar da ilk örneklerden sayılır (TSMA, nr. E 1891/97). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde, XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarına ait olduğu bazı karînelerden anlaşılan birkaç mahzar bulunmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mahzar türü belgelerin sayısı giderek artmış ve XVIII-XIX. yüzyıllarda resmî makamlara toplu başvuru geleneğinin göstergesi olarak iyice yerleşmiştir. Bu dönemlere ait, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerinde birçok mahzara rastlanır. İmparatorluğun Anadolu, Rumeli ve Arap kesimindeki halk tarafından verilen mahzarların şekil ve üslûp bakımından birbirine benzerlik göstermesi ilgi çekicidir. Bu benzerlikte, yaygın biçimde kullanılan el kitaplarının ve Osmanlı mülâzemet sisteminin önemli rolü vardır.

Mahzarlar umumiyetle büyük ebatta ve tek parça halinde düzenlenir. Erken tarihilerin genellikle eni 28-32 cm., boyu 40-46 cm. arasında küçük ebatta olduğu, zamanla ebadın büyüdüğü, XIX. yüzyılda çoğunlukla eni 40-53 cm., boyu 50-75 cm. gibi oldukça büyük ebatta hazırlandıkları görülür. Bunlara eklenen i'âm, arz, fetva, mazbata, masraf listesi vb. belgelerin ebatları da değişmektedir. Mahzarlarda genellikle filigransız, âharsız kalın bir kâğıt kullanılmakta, bazan da filigranlı kâğıda rastlanmaktadır. Bu kâğıdın kaynaklarda "kaba İstanbulî" veya "İstanbul tabağı" denilen kâğıt olduğu, aynı tür kâğıdın arzuhallerde ve bilhassa kadılar tarafından düzenlenen i'âm ve arzlarda kullanıldığı görülür. Mahzarlarda esas itibarıyla ta'lik türü yazı kullanılmaktaysa da nesih, harekeli nesih, divanî, divanî kırması, rik'a, rik'a kırması ve diğer yazı türleriyle yazılanlar da bulunmaktadır. İşlem görmüş mahzarlarda aynı sayfada çeşitli bürolarda değişik kalem ve türlerde yazılmış beş altı çeşit yazıya rastlanır. Arapça mahzarlarda genellikle nesih, bazan harekeli nesih ve diğer yazı türleri de kullanılmıştır. Rumca ve Bulgarca düzenlenen mahzarlarda kendi alfabelerine has okunaklı bir yazı göze çarpar. Altta yer alan imza ve tasdik ibareleri ise çok defa iki-dört satırlık istifler tarzında stilize edilmiş yazılardır. Osmanlı cemiyetinde konuşulan çeşitli dillerde düzenlenmiş olmakla birlikte Türkçe'nin dışındaki dil-

lerde yazılan mahzarlar sınırlıdır. Arapça'nın konuşulduğu bölgelerden Arapça, Balkanlar'dan Rumca, Sırpça ve Bulgarca, Kafkaslar'dan Gürcüce mahzarlar merkeze gönderilmiştir. Mevcutların büyük çoğunluğunu teşkil eden Türkçe mahzarlarda imlâ, ifade ve üslûp itibarıyla bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşmiş bir geleneğin olduğu dikkati çeker. Türkçe dışındaki dillerde yazılmış mahzarların ise çok defa muhtasar bir Türkçe tercümesi hazırlanmakta, böylece Dîvân-ı Hümâyun'da daha çabuk değerlendirilmesi yapılmaktadır. Arapça mahzarların da meâlen veya muhtasaran yapılmış Türkçe çevirilerine ait örnekler bulunmaktadır. Müslüman ve gayri müslim unsurları birlikte ilgilendiren konularda bazan iki ayrı dilde mahzarın düzenlendiği de görülür.

Diğer belgeler gibi mahzarlar da diplomatik bakımdan kısımlara ayrılmıştır. Mahzarın en üst kısmında yer alan formül genellikle "hüve, hüve'l-muîn, hüve'l-muhsin" ibareleridir. Dîvân-ı Hümâyun'a hitaben yazılan mahzarlarda elkâb kısmı bazı küçük değişikliklerle "Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve südde-i seniyye-i saâdet-nişân, lâ-zâlet aliyyeten ilâ yevmi'l-haşri

ve'l-mîzân niyâzğâhına" şeklindedir. Ancak bundan hayli farklılık arzeden hitap türlerine rastlamak da mümkündür. Nitekim Osmanlı tebaası gayri müslim unsurlarca sunulan bir mahzarda "Atabe-i aliyye-i hüsevâne ve südde-i seniyye-i tâcdâreneye ..." elkâbı kullanılmıştır. Dîvân-ı Hümâyun dışında padişaha, veziriâzama, Dârüssaâde ağasına, eyalet divanına vb. hitaben kaleme alınmış mahzarlara ait örnekler de rastlanır. Padişaha (rikâb-ı hümâyun) hitaben yazılanlarda başlangıç kelimelerinden sonra mûtat üzere "padişahım" ibaresi hürmeten satırın hayli yukarısındadır. Mora mutasarrıfından halkın memnuniyetini ve görevde bırakılmasını isteyen mahzar, "Saâdetlü ve azametlü ve şevketlü pâdişâh-ı zıllullah hazretlerinin rikâb-ı hümâyunlarına" elkâbıyla başlar (TSMA, nr. E 1891/131). Sadrazama hitaben düzenlenen mahzarlarda genellikle, "Devletlü, inâyetlü ve merhametlü veliyyü'n-niâm ve kesirü'l-kerem efendim sultanım hazretleri sağ olsun" ibaresi yer alır ve "sultanım" kelimesi hürmeten yukarıya yazılır. Dârüssaâde ağasına sunulan, haksız vergi tahsilâtının önlenmesi ve himaye edilmeleri ricasıyla ilgili bir mahzar, "Hâlâ Yenice ahâlisi ihtiyâran ve hoca vesâir fukara

Gördes ulemâ, müderris, seyyid ve fukarasının Dîvân-ı Hümâyun'a mahzarları (TSMA, nr. E 1891/39-40)

küllühüm bi'l-cümle devletlü, inâyetlü Bâ-büssaâde ağa efendimizin hâkîpâyine" ifadesiyle farklı bir şekilde başlar. Eyalet divanına takdim edilen, İhlevne kasabasının ulemâ, zâbitan ve ahalisinin sınır boylarındaki Venedik başkanlarından şikâyet eden mahzarları "Atabe-i adâlet-unvân türâbına inhâ-i serhadd-i İslâmîyye'den ..." şeklindedir (TSMA, nr. E 1891/120).

Bu elkâb kısımlarından sonra mahzarlarda genellikle mahzar sahiplerinin yeri belirtilir (kasaba-i Kangırı / Çankırı, Havass-ı Refîa kazasına muzâfe Çatalca kasabası, medîne-i Ankara, Niksar kasabası, Anadolu kal'ası, medîne-i Bilecik kazası, mahmiyye-i Aydın sancağı dahilinde vâkî Bayındır kazası, medîne-i Atina, memâlik-i mahrûsedan medîne-i Köstendil gibi). Mahzarlar içerisinde yer belirtilmeyenler de vardır.

Daha sonra mahzarlarda şikâyet konusu olan veya istenilen şey kısaca özetlenir, eğer mesele karışık ve birkaç defa görülmüşse o zaman konu tafsilâtli olarak anlatılır. Ardından mahzar sahipleri isteklerini veya teşekkürlerini dile getirir ve genellikle, "... medrese-i mezbûre merkurum dâîlerine sadaka ve ihsan buyurulmak ricasına der-i devlet-i adâlete mahzar tarîkı üzere i'lâm olundu" örneğinin olduğu gibi saygılı cümleler kullanılır. Hâtime kısmında ise, "Bâkî fermân u ih-sân sultânım hazretlerindir"; "Bâkî emr ü fermân der-i adâlet-unvânındır" şeklinde ifadeler bulunur.

Mahzarlarda genellikle tarih yer almakta, tarihli olan birkaçında ise tarih hâtime cümlesinden sonra gelmektedir. Tarihsiz mahzarların ne zaman yazıldığı ancak ilgili mahzarın üzerinde bulunan bürokratik işlemlerden anlaşılabilir. Mahzarın kimlere ait olduğunu ve sıhhatini gösteren en önemli unsurlar imza ve mühürlerdir. Mahzarlar tek sayfa halinde düzenlendiğinden imzalar aynı sayfaya yerleştirilirdi. Bu bakımdan çok defa ebadı büyük olmaktadır. İmzalar tasdik ibaresi, şahsın adı veya lakabı, görevi ve mevkii gibi başlıca üç unsurdan meydana gelmekteydi.

Mühürler imzaların altında yer alır, imzalar çok yoğun ise sayfanın arkasında imzanın izdüşümüne konulurdu. Müslümanlara ait mühürlerin bâriz vasıfları, ebadı ve ihtiva ettiği ibareler genel olarak bilinmektedir. Mahzarlarda görüldüğü kadarıyla gayri müslimlere ait mühürlerin de bazı özellikler taşıdığı söylenebilir. Bunlar tamamen Osmanlıca ya da kısmen Osmanlıca, kısmen kendi dillerin-

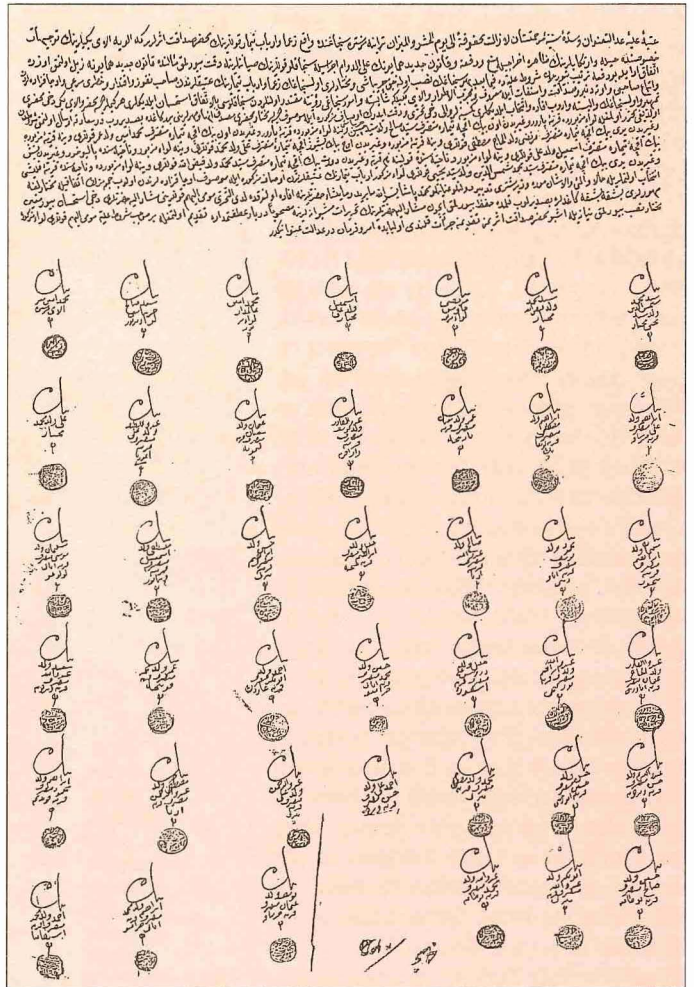
de kazılmıştır. Bilhassa rahiplere ait oldukça iri ve içerisinde resimler bulunan mühürlere de rastlanır. Mahzarlarda mühür yerine müslüman ve özellikle gayri müslimlerin parmak bastığı da görülür.

Mahzarın hazırlanıp ilgili makama sunulmasından neticesi alınıncaya kadar birçok işlem gördüğü, bu makamlar tarafından çeşitli yazılar yazıldığı ve kayıtlar düğüldüğü tesbit edilmektedir. Özellikle arzuhal ve mahzar sunanlar bunun sıhhatini pekiştirip tesirini arttırmak amacıyla fetva, i'lâm, arz ve telhis gibi belgelerle takviyede bulunurdu. Bilhassa idarecilerden şikâyetle ilgili mahzar ve arzuhallerde bu âdeti bir zaruret halini almıştı. Mahzar sahipleri, genellikle kadıya müracaat ederek arzettikleri hususu i'lâmla teyit ve tasdik edip İstanbul'a bildirmesini rica ederlerdi. Mahzarla ilgili i'lâmı düzenleyen kadı, kendi kaza halınının mahkemeye gelerek mahzarı gösterdiğini, i'lâmı durumu İstanbul'a bildirmeyi istediğini ve bu gerekçe ile i'lâmı hazırladığını bildirirdi. Mahzarın kadı hu-

zurunda yazılıp imzalandığı da olurdu ve bu sicile işlenirdi. İ'lâmlarda yer alan ifadeler mahzarla birlikte düzenlenmesinin gereğine işaret eder.

Mahzarın telhisle padişaha arz edilip gereği sorulduğu da olurdu. Nitekim Çatalca'da Sürgün köyünde izinsiz olarak yeniden tamir edilen kilisenin yıkılması için irâde-i seniyye ile birkaç yetkili görevlendirilmiş, Çatalca halkı da gönderdiği mahzarda kilisenin yıkıldığını bildirmişti. Mahzar sadrazam tarafından bir telhisle II. Mahmud'a arz edilmiş, padişah telhisin üzerine, "Benim vezirim, emr-i âlfinin kaydı bâlâsına şerh verile" hatt-ı hümayununu eklemişti (BA, Cevdet-Adliye, nr. 2292).

Bunların üzerinde kadı, sadrazam, şeyhülislâm, defterdar vb. yetkililerin kayıtlar düğüldüğü, işlemler yaptığı da görülür. Çankırı'da Toprak Medresesi'nin tevcihiyle ilgili olarak sunulan mahzarın üzerinde Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin, "Mezbur eş-Şeyh Mustafa mahall ü müs-tahik olmağın medresesi mezbûra sada-

Mezistre
sancağı
zeâmet
ve timar
sahiplerinin
timar
tevcihatıyla
ilgili
Divân-ı
Hümâyûn'a
mahzarları
(BA, Cevdet-
Dahiliye,
nr. 13070)

ka buyurulmak rica olunur. Mine'd-dâfi Ali el-fakîr, ufiye anh" işâret-i aliyyesi bulunmakta; bunun üstünde vezîriâzâmın, "Sah, mücibince tercih olunmak buyuruldu, 18 Zilhicce, sene 1088" (11 Şubat 1678) buyurulduğu yer almaktadır (BA, Ali Emîrî-IV. Mehmed, nr. 530). Üzerinde yapılan işlemler açısından Divriği halkı tarafından verilen mahzar incelenmeye değer niteliktedir. Maden emininin halka zulüm ve ziyetinden şikâyet eden Divriği halkının tarihsiz mahzarı üzerinde Divriği mutasarrıfına ve kadılarına giden hükmün 1143 (1730-31) tarihiyle sûreti hazırlanmış, üstüne de Divriği'den ne kadar kömür ferman olduğu kaydının bulunup çıkarılması notu eklenmiştir. Defterdarın, mahzarın sol üst kenarından başlayan ve sağ tarafından devam eden arzının üzerine vezîriâzam buyurulduğunu yazmıştır. Birkaç çeşit işlem gören belgede sadece iki tarih bulunmakta, bu bakımdan evrakın tekemmül süresinin belirlenmesi mümkün olmamaktadır.

Mahzar verenler genellikle bir ferman çıkarılarak uğradıkları haksızlığın giderilmesini, taleplerinin yerine getirilmesini isterlerdi. Mahzar üzerine çıkan fermanlar kadı siciline de kaydedilirdi. Osmanlı cemiyetinde toplu dilekçe geleneğini yansıtan mahzarlar sivil halk ve idareci kesim arasındaki bağları, devletin sosyal zümrelere karşı tutumunu belirtmesi açısından oldukça önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, II, 262; BA, Cevdet-Adliye, nr. 2292; BA, Ali Emîrî-IV. Mehmed, nr. 530; TSMA, nr. E 1891/97, 120, 131; nr. D 7371; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II, 306; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdî' fî şerhi'l-Mukni'* (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîs), Beyrut 1400/1980, X, 114-116; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, VI, 299; Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâ'*, VI, 367-368; Mehmet İpşirli, *Diplomatik Açından Mahzar* (profesörlük takdim tezi, 1988), İÜ Ed.Fak.; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 315-321; Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı, 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", *Osm.Ar.*, VII-VIII (1988), s. 54; Pakalin, II, 391.

MEHMET İPŞİRLİ

MAHZEN (المخزن)

Fas'ta hüküm süren müslüman hânedanlar tarafından uygulanan idarî sistem.

Sözlükte "bir şeyi saklamak, biriktirmek" mânasına gelen **hazn** kökünden mekân ismi olan kelimenin terim anlamında ilk defa, Ağlebî Emîri I. İbrâhim'in

(800-812) Abbâsî beytûlmâline göndermek üzere içine zekât ve haraç vergilerini koyduğu demir sandıklar için kullanıldığı tesbit edilmiştir (Â, VII, 190). Bu terimin IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren Abbâsî Devleti'nde para, mücevherat ve kıymetli eşyanın saklandığı, bazan vezirliğe de vekâlet eden sâhibü'l-mahzen tarafından yönetilen hazineyi ifade ettiği görülmektedir (İbnü'l-Esîr, VIII, 165). Doğu İslâm dünyasında daha sonra kurulan devletlerde yerini "hazine" ve "hazinedar" kelimelerine bırakacak olan mahzen ve sâhibü'l-mahzen tabirleri Zengîler ve Eyübîler zamanında da kullanılmıştır (Ebû Şâme, III, 232).

Mahzen teriminin kapsamı, XII. yüzyılın ortalarından itibaren Fas'ta hüküm süren müslüman hânedanlarda aynı zamanda hazinenin beslediği idarî teşkilâtı yani hükümeti ifade edecek şekilde genişlemiştir. Temelleri Murâbitlar zamanında (1056-1147) atılan ve Fas'ın Fransız himayesine girişine kadar devam eden mahzen teşkilâtı gerçek şekliyle Muvahhidler döneminde (1147-1269) kurulmuştur (Â, VII, 190). Bu dönem tarihçilerinden Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî, mahzen kelimesini idarî bir terim olarak "hükümet" karşılığında kullanan ilk müelliftir (*Ah̄bârü'l-Mehdi' b. Tümer*, s. 38; İbrâhim Harekât, *es-Siyâse*, s. 182). Muvahhidler'in kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî devletini teşkilâtlandırırken kabile reislerinden elli kişilik bir meclis oluşturmuştu. Muvahhid ordusunu teşkil eden kabileler kendilerine tahsis edilen topraklar için haraç vergisi ödemezlerdi. Askerî hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulan bu kabilelere "kabâilü'l-mahzen" deniyordu.

Bu uygulama Fas'ta Muvahhidler'den sonra hüküm süren Merînîler, Vattâsîler ve Sa'dîler zamanında devam etti; bu kabilelere büyük kısmı Arap olan diğer bazı kabileler de eklendi. Nitekim Sa'dîler dönemi âlimlerinden İbn Asker el-Mağribî'nin (ö. 986/1578) "mesâlihu'l-mahzen" tabiriyle mahzen ismini "devlet" ve genel olarak "devletin bütün birimleri" karşılığında kullandığı görülmektedir (*Devhâtü'n-nâşir*, s. 105). Avrupa devletleriyle gittikçe yoğunlaşan resmî ilişkiler, sefir mübâdeleleri ve ticarî anlaşmalar mahzenin gerçek bir hükümete dönüşmesini zorunlu hale getirmişti. Sa'dîler bu konuda bilhassa Osmanlı devlet teşkilâtını örnek aldılar. Fas'ta XX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalacak olan idarî sistem, Sa'dîler'in en meşhur sultanlarından Ah-

med el-Mansûr (1578-1603) tarafından kurumsallaştırıldı ve bütün yetkilerin sultanın elinde bulunduğu mahzen adı verilen idarî sistem oluşturuldu. Ülke toprakları, hükümete (mahzen) itaat eden Arap kabilelerin çoğunluğu teşkil ettiği "bilâdü'l-mahzen" ve hükümetin meşruiyetini tanımakla birlikte vergi vermekten kaçınan kabilelerin oturduğu "bilâdü's-sibâ" şeklinde iki kısma ayrılmıştı. Ancak bilâdü'l-mahzen ile çoğunluğu Berberî olan bağımsız kabilelerin yaşadığı dağlık kesim bilâdü's-sibâ arasında gerçek bir sınır bulunmuyordu. Bu sınırlar devletin gücüne göre değişiyor, bazı kabileler de teslimiyetle bağımsızlık arasında yer alıyordu.

Asıl Fas'ı teşkil eden, bir nevi askerî iktâ sisteminin uygulandığı bilâdü'l-mahzen'de yaşayan kabileler "ceyş" (gış) ve "nâibe" olarak iki gruba ayrılmıştı. Ceyş kısmını oluşturan kabileler askerî hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulmuştu. Kendilerine iktâ olarak verilen araziler için nâibe denilen vergiyi ödeyen kabileler ise bunun karşılığında ordu defterinden silinmişlerdi. Ülkenin geliri büyük ölçüde nâibeden ve limanlardan sağlanan vergilerden meydana geliyordu. Ancak nâibe kabileleri ihtiyaç anında süvari birlikleri teşkil ederek mahzenin emrine girerlerdi. Sultanın ülkede hâkimiyet ve kontrolü bu iki kabile grubuna dayanıyordu.

Osmanlı idaresi de Cezayir'de otoritesini güçlendirmek ve kabileleri itaat altında tutabilmek için benzeri bir sistem uygulamıştır. Bazı toprakları eski sahiplerine bırakıp bazı kabilelere de yeni topraklar vermek suretiyle kabâilü'l-mahzen denilen bu kabilelere askerî bir statü tanımış ve otoritesini onlara dayandırmıştır. Bu kabileler hazır asker ve kervan koruyucusu olup vergi tahsilinden, vergi veren kabileleri itaat altında tutmaktan sorumluydu.

Mahzen teşkilâtı XVII. yüzyılda Filâfî şerifleri zamanında daha da geliştirildi. Mevlây İsmâil ceyş kabilelerini güçlendirdi, kuvvetli bir ordu kurarak isyancı unsurları ve taht iddiasında bulunan hânedan mensuplarını itaat altına almaya çalıştı. Berberî kabilelerinin saldırı ve yayılma hareketini durdurmak için bilâdü'l-mahzen sınırında yetmiş altı hisar inşa ettirdi.

Bilâdü'l-mahzen, Filâfîler zamanında sadrazama bağlı olarak çalışan ve her birinin başında bir kâtip bulunan üç bölgeye ayrılmıştı. Birinci kâtiplik Cebelitârk'tan Bûrakrak vadisine, ikincisi Bûrakrak'